

В.А. БУШАКОВ
(Маріуполь)

**АЛЬТЕРНАТИВНА ТЮРКСЬКА
ЕТИМОЛОГІЯ ПОТАМОНІМА ІСУНЬ ~ ВИСУНЬ**

УДК 81' 373.21

Бушаков В.А. Альтернативна тюркська етимологія потамоніма *Ісунь* ~ *Висунь*; стор. 9; кількість бібліографічних джерел – 30; мова українська.

Анотація. Всупереч праслов'янській етимології потамоніма *Висунь* ~ *Ісунь*, запропонованої В.В. Лучиком, стверджується його тюркське походження від ногайського родоплемінного імені *ÿysün* ~ *isün*.

Ключові слова: потамонім Ісунь, гідронімія, етимологія, етнімія.

Bushakov V.A. An Alternative Turkic Etymology of the Potamonym Vysun ~ Isun

Summary. Contrary to the Proto-Slavic etymology of the potamonym *Vysun* ~ *Isun* proposed by V.V. Luchyk its Turkic origin from the Noghay tribal name *ÿysün* ~ *Isün*.

Keywords: the potamonym of Isun, hydronymy, etymology, and ethnonymy.

Прикро спостерігати у сучасних роботах з ономастики та етимології непоодинокі випадки чи навіть тенденцію, коли шляхом маніпулювання фонетичними змінами явні тюркізми – ойконіми, омоніми та гідроніми степової України і Криму, зрідка апелятиви – з легкістю етимологізуються як словянські або ж лише за їхньою випадковою схожістю механічно використовуються при топонімічних та етимологічних розвідках як довідні

паралелі до слов'янських чи балтійських за походженням географічних імен. Відомий білоруський лінгвіст Р.М. Козлова огулом залучає до слов'янського фонду географічні назви зі споконвічних земель іншомовних етносів Європи і навіть Сибіру, вважаючи що ті нібито первісно слов'янські назви були германізовані, балтізовані, фінізовані, іранізовані, тюркізовані, хоча насправді вони є органічними у місцевому топонімічному контексті і достовірно етимологізуються з відповідних мов (див. [29]). Ось такий собі топонімічно-етимологічний експансіонізм, спричинений вузькою спеціалізацією зі слов'янської етимології деяких авторів та ігноруванням ними екстралінгвістичних факторів (історичних, географічних, етнографічних)!

З притаманною йому ерудованістю В.В. Лучик вперше комплексно проаналізував багатшарову гідронімічну систему Середнього Дніпро-Бузького межиріччя, присвятивши їй аналізу велику статтю [17] та дві монографії [18;19]. До нього гідронімікон цього регіону системно ніким не досліджувався. В.В. Лучик розв'язав багато складних питань і вперше ввів у науковий обіг чимало назв гідронімічних об'єктів. Потамонім *Висунь* ~ *Ісунь* (права притока Інгульця, правої притоки Дніпра) він відніс у першій монографії до автохтонних гідронімів, а не до тюркських, які ретельно розглянув у другій в розділі з невиправдано розпливчастою назвою "Гідроніми з основами неіндоевропейського походження". В рецензії на монографію В.В. Лучика В.П. Шульгач зазначив, що як будь-яке наукове дослідження та "наштовхує на роздуми, зустрічні версії, паралельне "прочитання" тих чи інших географічних назв" [28, с. 69].

У дисертації В.А. Бушакова потамонім *Ісунь* ~ *Висунь* було лише зіставлено з тюрко-монгольським (ногайським) етнонімом **ішунь** [6. Приложение, с. 34]. Саме стаття В.В. Лучика, присвячена гідронімам *Вись* та *Висунь*, спонукала автора цих рядків повернутися до тодішнього порівняння.

Спираючись на праці Я. Розвадовського, Т. Лер-Сплавинського, М. Фасмера, А. Брюкнера та інших вчених, В.В. Лучик дійшов висновку, що потамоніми *Вись* (ліва притока Синюхи, лівої притоки Південного Бугу) та *Висунь* ~ *Ісунь* утворені від праслов'янського кореня ***vis** 'рідина; розливатися, текти' (< іє. ***wis**, звідси лат. **virus** 'слиз') і є споріднені з потамонімом *Вісла* (*Vistula* античних авторів). Притім *Висунь* утворено за допомогою суфікса **унь** / **унь**, основною функцією якого було творення відкореневих та відіменних дериватів. *Висі* надається семантичне значення "річка, що розливається, утворюючи заплавні та болотяні місця з відповідними фізичними властивостями води і рослинним світом" [17].

Виходить, що семантичним аналогом *Висі* можна вважати сусідній потамонім *Гнилий Тікич*, пор. *Гірський Тікич*.

Думку щодо семантичного утворення потамоніма *Вись* на базі географічного терміна **вись** ‘підвищення’ В.В. Лучик відкидає [17, с. 64-65], але на мапах [5, с. 101-105; 3, с. 25] добре видно, що з однієї “висі” – пор. орографічні терміни укр. **узвишшя**, англ. **highland** та **upland** (антонім **lowland**) – беруть початок річки Чорний Ташлик, Плетений Ташлик, Сухий Ташлик, Кагарлик, Мала Вись (на ній с. Мала Виска), Велика Вись (на ній с. Велика Виска), Сирий Ташлик, Інгул, Сугоклія (впадає в Інгул у Кіровограді) та ще одна Сугоклія. Усі названі річки стікають з узвишшя в різних напрямках. Велика і Мала Висі зливаються, утворивши Вись, що впадає в Синюху, притоку Південного Бугу (*Ак-су* ‘Біла вода’ тюркськими мовами). Гідроніми *Ташлик*, *Кагарлик*, *Інгул*, *Сугоклія* походять з тюркських мов, тому важко припустити, що у їхньому колі збереглася назва *Вись* відносно невеликої річки, яку необхідно етимологізувати з праслов’янської мови. Те, що цей гідронім певно мотивований узвишшям, підтверджується ойконімом *Високі Байраки* поблизу Кіровограда, ландшафтом округи Кіровограда, який був вразив мене крутими ярами, та численними семантичними паралелями з українського гідронімікону, а саме: *Верхів* (*Верхи*), *Верхівка*, *Верхній*, *Верхній Яр*, *Верхня*, *Верхова*, *Верховий*, *Верховина*, *Вершат*, *Вершанський*, *Вершина*, *Вершинопілля*, *Вершинська Вода*, *Вершит*, *Вершики*, *Вершинця*, *Вершок*, *Висока*, *Висока Яруга*, *Високий*, *Вишній Звір*, *Вишній Зворець*, *Вишня*, *Вишнянський Потік*, *Гірна*, *Гірський Рівчак*, *Гірський Тікич* [24, с. 98-100, 104-105, 132].

Запропонована В.В. Лучиком етимологія назви *Вись* є достатньо аргументованою і переконливою, але безпідставно поєднувати гідроніми *Вись* та *Висунь* ~ *Ісунь* ~ *Ісун*, вважаючи варіанти *Ісунь* ~ *Ісун* результатом тюркізації форми *Висунь* [17, с. 70], що сталося, можливо, з гідронімом *Інгул*, з яким наразі кримські гідроніми *Індо* ніяк не пов’язані (див. [28, с. 71]).

Вірогідність походження потамоніма *Ісунь* ~ *Висунь* з тюркських мов припускали В.В. Лобода, І.М. Желєзняк та О.П. Карпенко, але прийнятної етимології вони не запропонували (див. [17, с. 68-69]).

Назву *Ісунь* можна пов’язувати з однойменним ногайським племенем чи родом, чиє пасовище та аул колись знаходилися на річці. Назви колишніх ногайських аулів у Північному Причорномор’ї переважно повторюють родові імена (див. [7]). У Буджаку, де перебувала Буджацька орда ногайців, ногайські родоплемінні імена збереглися не лише в ойконімії, а й у гідронімії також: річки *Алкалія*, *Киргиж* та *Киргиж-Китай*, озеро *Киргиж*.

Ногайські роди **üysin** (ног. **уьйсин**)¹ належали до Ємбойлуцької орди [13, с. 116], кочовища якої певний час перебували у пониззі Дніпра. Нині у Північно-Західному Прикаспії роди (ног.) **исун, уьйсин, уьсин** мешкають у восьми ногайських аулах [13, с. 114-115]. Протетичний приголосний у варіанті *Висунь* з'явився вже на українському ґрунті в результаті асоціації гідроніма з дієсловом **висувати** чи по аналогії з гідронімом *Вись*.

Етнонім **ишунь** ~ **уйшунь** (**işün** ~ **üyşün**) був широко представлений в історичній ойконімії степової частини Криму, заселеної ногайцями: два села *Уйшунь, Біюк-* та *Джарин-Ишунь, Кир-Ишунь(Уйшунь), Тезеклі-Ишунь*, два села *Тентек-Ишунь, Тереклі-Ишунь(Уйшунь), Токмай-, Тракай-* та *Есен-Бак-Ишунь* у Перекопському повіті, три села *Ишунь* у Феодосійському повіті; *Ушун* у Перекопському каймакавстві, *Ессенбай-* та *Одобаш-Уйшунь* в Акмечетському каймакавстві, *Тереклі-, Товани-* та *Кир-Уйшунь* у Карасубазарському каймакавстві, *Уйшен* у Козловському каймакавстві Кримського ханату (див. [1]). Крім ногайців, родоплемінне ім'я **уйшунь** представлене в етнонімії багатьох інших народів: татарський підрозділ *Юшинська хоругва* у війську Великого князівства Литовського [30]; *уйшин* ~ *уйшун* – друга назва башкирського племені табин, родоначальником якого був Майки-бій [15, с. 259-260, 468]; родовий підрозділ *уйшун* каракалпаків [11, с. 15, 17]; *уйсунь* загальна назва одинадцяти племен, включно *сарі-уйсунь*, Старшого жузу казахів, родоначальником якого вважається сучасник Чингіз-хана Майки-бій [2, с. 352; 10, с. 25, 29, 32]), узбецьке плем'я *ушун* ~ *уйшун* ~ *уйсун* ~ *юйшун* [20, с. 17 і наступні, 22; 4, с. 16; 25, с. 32, 41, 43; 27, с. 62]; рід *уйсун* племені джалаїр, плем'я *уйшун* (бешуруу коштамгали) та кишлак *Уйшун* узбеків-курама [26, с. 43, 44]; кишлаки *Уйшун* в Іштиракському, *Уйшунтепа* в Булунгурському та *Уйшун* у Чирчикському районі Узбекистану; місцина *Уйсюньколь* на Сирдар'ї [14, с. 230-231]; рід *гучит, кучигер* ~ *кучиг* евенків та рід *гучит* верхньоудинських бурятів [8, с. 578; 9, с. 266, 272] (пор. бурят. **гушан** 'тридцять'); рід *усінь* у списку монгольських родів XVII ст. [16, с. 220]; рід *басут-уйшинь* правого крила аймаку Ордос та урочище *Ушунь* на ріці Керулен [21, с. 309, 392]. Монгольське плем'я *ушин* ~ *хушин*, очолюване нойоном *Хушидай-Байку* (*Майки-бій* казахських та башкирських переказів) Чингіз-хан відав був своєму синові Джочи, потім Хушидай-Байку командував правим крилом війська Бату-хана [22, с. 78, 171-172; 23, с. 274]. Монгольський етнонім **уйшунь** поширився в Євразійських степах в етнонімії та топонімії від Байкалу й Ордосу на сході до Литви й України на заході. Про можливе походження монгольського племені **уйшунь** від древніх усуней дивіться [12].

¹У фонетичній системі ногайської і казахської мов відбувся перехід **ç > ş** та **ş > s**.

Можна зазначити, що в топонімічних дослідженнях екстралінгвістичні дані нерідко переважають морфемно-фонетичні аргументи і є вирішальними.

Література

1. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг.: Справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – 464 с.
2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896. – Вып. 1. – С. 277-456.
3. Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. – М., 1983. – 69 с.
4. Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – 195 с.
5. Большой Советский атлас мира. Т. II. – М., 1939. – 143 листа.
6. Бушаков В.А. Тюркская этнонимия Крыма : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.06. – М., 1991. – 264 с.; Приложение. – 104 с.
7. Бушаков В.А. Назви колишніх ногайських аулів у Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії (XIX ст.) // Студії з ономастики та етимології. 2007 / Інститут української мови НАН України. – К., 2007. – С. 20-32.
8. Василевич Г.М. Эвенкийско-русский словарь. – М.: ГИИНС, 1958. – 803 с.
9. Василевич Г.М. Эвенки: Историко-этнографические очерки (XVIII начало XX в.). – Л.: Наука, 1969. – 304 с.
10. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 208 с.
11. Жданко Т.Д. Очерки исторической этнографии каракалпаков: (Родоплеменная структура и расселение в XIX – начале XX века). – М; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 171 с.
12. Зуев Ю.А. К этнической истории усуней // Новые материалы по древней истории Казахстана / Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 8. – Алма-Ата, 1960. С. 5-25.
13. Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев (К проблеме этногенетических связей ногайцев). – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 1999. – 176 с.
14. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 274 с.
15. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М.: Наука, 1974. – 571 с.
16. Лебедева Е.П. К вопросу о родовом строе монголов // Филология и история монгольских народов. – М.: ИВЛ, 1958. – С. 219-227.

17. Лучик В.В. Про походження гідронімів *Вись* і *Висунь* // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 64-71.
18. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
19. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1999. 103 с.
20. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата, 1969. – 651 с.
21. Мэн-гу-ю-му-цзи. Записки о монгольских кочевьях / Пер. с кит. П.С. Попова. – СПб., 1895. – 488, 92, VIII с.
22. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.; Л. – Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 1. – 221 с.
23. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.; Л. Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 2. – 315 с.
24. Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979. – 781 с.
25. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982. – 133 с.
26. Файзиев Т. О родоплеменном составе узбеков-кураминцев конца XIX – начала XX в. // Общественные науки в Узбекистане. – 1963. – № 11. – С. 43-47.
27. Ханыков И. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – VI, 282, IV с.
28. Шульгач В.П.: Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с. // Мовознавство. – 1994, № 4-5. – С. 69-72.
29. Шульгач В.П.: Казлова Р.М. Беларуская і славянская гідронімія. Праславянскі фонд. Гомель: ГГУ, 2002. Т. II. 264 с. // Студії з ономастики та етимології. – К., 2005. – С.235-242.
30. Borawski P. Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1979. – XII. – S. 133-167.